

مرکز مدیریت حوزه علمیه خراسان
مدرسه علمیه زهراى اطهر (سلام الله عليها)
شهرستان مشهد
مقاله تحقیق پایانی سطح دو (کارشناسی)

نگاهی به

نکات تربیتی و اخلاقی سوره انفال

استاد راهنما

سرکار خانم طیب زاده

استاد داور

سرکار خانم احمدی طائفه

پژوهشگر

هانیه شهری سیجاوندی

تابستان ۱۳۹۶

بسم الله الرحمن الرحيم

این پژوهش با عنوان « نگاهی به نکات تربیتی و اخلاقی سوره انفال » با هدف آشنایی بیش تر با مباحث موجود در سوره انفال نگارش شده است. در این تحقیق به دنبال آنیم که نکات تربیتی و اخلاقی سوره انفال را با بهره‌گیری از کتب حدیثی و روایی استخراج نماییم.

با توجه به فرمایشات مقام معظم رهبری و بسیاری از بزرگان، در دنیای امروز نیازمند آن هستیم که یک تحول بنیادین در علوم انسانی در کشور به وجود بیاید. برخی از علوم فعلی در کشور ما، ساخته‌وپرداخته‌ی غربی‌ها است. مبنای علوم انسانی غربی، مبنای غیر الهی و مادی است؛ این با مبانی دینی و اسلامی سازگار نیست. علوم انسانی آن وقتی مفید و تربیت‌کننده‌ی صحیح انسان خواهد بود و به فرد و جامعه نفع خواهد رساند که بر اساس تفکر الهی و جهان‌بینی الهی باشد؛ این مهم امروز در دانش‌های علوم انسانی در وضع کنونی وجود ندارد.

در این نوشتار به موضوعات تربیتی و اخلاقی با توجه به مبانی دینی و اسلامی در قالب راهکارهای تقویت ایمان، عوامل ضعیف‌کننده آن، ویژگی مؤمنان و آثار این نکات و راهکارهای اخلاقی در دنیا و آخرت از سوره انفال پرداختیم. این سوره شامل نکات تربیتی و اخلاقی فراوانی است که از جمله می‌توان به مباحثی همچون تقوا، امانت‌داری، توکل، صبر، عجب، حرص و طمع و ... اشاره کرد. بنابراین با دقت در ویژگی‌های تربیتی و اخلاقی سوره انفال از یک سوء و توجه به عوامل تقویت‌کننده و ضعیف‌کننده ایمان از سوی دیگر و نگاه به آثار دنیوی و اخروی این ویژگی‌ها می‌توان راه درست حرکت در مسیر تعالی را یافت.

کلید واژه‌ها : سوره انفال، ایمان، نکات اخلاقی، نکات تربیتی، انفاق، تقوی، دعاء، توکل

مقاله

در دنیای امروز، علوم انسانی از اهمیت وافری برخوردار است به طوری که دنیای غرب بر اساس و تکیه بر مبانی خود، در صدد مدیریت جهان است. علوم انسانی را می توان به علوم انسانی اسلامی و غیر اسلامی تقسیم کرد. از این رو یکی از رسالت های مهم و حیاتی بدنه حوزه و دانشگاه، استخراج علوم انسانی اسلامی از گنجینه ارزشمند اسلام عزیز است.

یکی از مباحث مهم علوم انسانی اسلامی، مباحث تربیتی و اخلاقی است. در این نگارش، در ابتدا نکات تربیتی و اخلاقی سوره انفال را استخراج کردیم سپس موضوعات را دسته بندی و گروه بندی نموده و سعی شده این مباحث را با استفاده از کتب حدیثی و تفسیری به صورت مختصر تشریح کنیم.

سوره انفال ۷۵ آیه دارد و در مدینه نازل شده است. نام دیگر سوره بدر است چرا که بیشتر آیات سوره پیرامون جنگ بدر می باشد.^۱

در فضیلت قرائت سوره انفال برکات فراوانی بیان شده است که از آن جمله می توان به غالب شدن بر دشمن، شادمانی، درمان بخل و ... اشاره کرد.

در شأن نزول این سوره چنین آمده که در ماجرای جنگ بدر پیامبر برای تشویق جنگجویان جوایزی تعیین فرمود. از این رو میان جوانان رقابتی ایجاد شد اما پیران کاری از پیش نبردند. بعد از اتمام جنگ بر سر تقسیم غنائم اختلاف در گرفت. در این هنگام آیات سوره انفال نازل شد و غنائم را متعلق به پیامبر دانست تا هرگونه بخواهد رفتار کند. پیامبر (ص) نیز همه را به طور مساوی میان افراد تقسیم کرد.^۲

آیات سوره انفال را می توان در یک دسته بندی کلی قرار داد. بدین صورت که آیات ابتدایی در مورد خمس غنائم، برخی آیات پیرامون صفات مؤمنان صادق، دسته ای در مورد مکر کفار و ادعاهای باطل آنان، آیات ۵۷ تا ۶۹ سخن از تاکتیک های جنگی، آیات ۷۰ تا ۷۱ پیرامون اسیران و ۷۲ تا ۷۷ خلاصه ای از تمام موضوع سوره می باشد.^۳

ویژگی‌های مؤمنین در سوره انفال

أ. تقوا

تقوا آن حالت مقدس نفسانی است که اعمال انسان را تحت کنترل خود در می‌آورد و تقوای دینی یعنی انسان خود را از نظر اصولی که دین در زندگی معین کرده حفظ و صیانت کند و مرتکب آن‌ها نشود. این صیانت به دو گونه امکان‌پذیر است:

۱. انسان برای آن‌که از گناه در امان باشد همیشه خود را از معاصی دور نگه دارد.
۲. انسان در روح خود حالتی ایجاد کند که به او مصونیت اخلاقی بدهد؛ و این قسم در آیات و روایات مورد توجه قرار می‌گیرد.^۴

بدون تقوا رسیدن به هیچ مقامی امکان ندارد زیرا تا زمانی که نفس آلوده به گناهان و تابع لذت‌های نفسانی است به کمالات معنوی دست نمی‌یابد.^۵ رعایت تقوا اثرات گوناگونی دارد. هم عامل شناخت صحیح، هم مایه آبرو و حیثیت اجتماعی و هم سبب مغفرت اخروی است.^۶

چنانکه در آیه ۲۹ سوره انفال ذکر شده تقوا به انسان روشن‌بینی می‌دهد.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ^۷

اثر تقوا در آخرت این است که گناهان گذشته را پاک می‌کند و کفاره عمل گذشته است. کسی که آلودگی‌هایی در گذشته داشته، هنگامی باتقوا خواهد بود که از آن آلودگی‌ها توبه کند. سپس اثر گناهان گذشته پاک می‌شود، مجازات اخروی از انسان سلب می‌شود و خدا بنده با تقوایش را به خاطر گناهان گذشته‌اش مجازات نمی‌کند.^۸

ب. اطاعت از رهبری

ایمان تنها در قلب نیست، اطاعت عملی هم می‌خواهد. شرط ایمان واقعی اجابت کردن دعوت خدا و رسول است.^۹ از وظایفی که امت در قبال امام و رهبر دارند اطاعت است. البته خداوند به امت هشدار می‌دهد که هرکسی را رهبر خود قرار ندهند و از افراط‌پسندان و گمراه‌کننده پیروی نکنند و اهل توحید را برگزینند. بر اساس آموزه‌های قرآن امامان از مقام ولایت برخوردارند و اطاعت از ایشان بر امت واجب است.^{۱۰}

ا. اصلاح و آشتی

در آیات و روایات گوناگونی مسلمانان توصیه به صلح شده‌اند. امیرالمؤمنین، علی (علیه‌السلام) در این باره فرموده‌اند: صلحی را که دشمن پیشنهاد می‌کند اگر خرسندی خدا در آن باشد رد مکن.^{۱۱}

ب. ترسان در برابر پروردگار

از نشانه‌های مؤمن واقعی آن است که وقتی به یاد خدا می‌افتد یا از خدا یاد می‌شود دلش می‌لرزد و تغییر حالی در او پیدا می‌شود. همچنین شخص مؤمن پویا و رشد یابنده است.^{۱۲} هدایت و انذار پیامبران و قرآن هم تنها شامل کسانی می‌شود که خشیت داشته باشد.

ت. متوکل

زمانی که انسان بداند همه اسباب و علل دست خداست و او بر همه چیز احاطه دارد اعتمادش فقط به خدا خواهد بود. اگر انسان به این درک برسد که همه‌ی امور تحت اراده خداست تنها بر او توکل می‌کند و سایرین را نمی‌بیند.^{۱۳}

ث. امانت‌داری

امانت‌داری یک صفت برجسته انسانی و یک دستور مهم الهی است. انسان مؤمن با اتصاف به چنین صفتی می‌تواند غیرمسلمانان را گرد شمع فروزان اسلام جمع نماید.^{۱۴}

ج. بی‌تفاوت نبودن در یاری مسلمین

در آموزه‌های دینی از ظلم به شدت اعلام انزجار شده و در طرف مقابل دفاع از مظلوم و یاری‌رساندن به آنان به‌عنوان وظیفه شمرده شده است. روایات در باب یاری‌رساندن مسلمانان مظلوم به یکدیگر به چند دسته تقسیم می‌شود:

دسته اول روایاتی که امت اسلامی را به گرفتن حق مظلوم ترغیب می‌کند.

دسته دوم روایاتی که حمایت از مظلوم و مبارزه با ظلم را وظیفه و تکلیف می‌داند.

دسته سوم روایاتی که درصدد توبیخ افراد سهل‌انگار نسبت به سرنوشت مظلوم برمی‌آید.^{۱۵}

عوامل تقویت‌کننده ایمان

أ. نقش تربیتی هجرت و جهاد

هجرت و دوری از وطن از مهم‌ترین عوامل رشد و تعالی و تربیت به شمار می‌رود.^{۱۶} در سفر و هجرت فوایدی وجود دارد اول اینکه اندوه و غم از دل برطرف می‌شود، دوم کسب معیشت با سفر کردن، سوم کسب علم، چهارم مواجهه با آداب و اخلاق سایر مردم، پنجم هم‌نشینی با مردمان بزرگ در سفر که سبب کمال روحی می‌گردد.

اسلام هجرت را یک اصل در زندگی انسان‌ها می‌داند و می‌خواهد افراد اسیر محیط نباشند. جهاد نیز یک عامل تربیتی برای انسان است. خداوند چنان آزادی و حریتی به انسان بخشیده که می‌تواند همه‌ی موانع را از سر راه خویش بردارد و حتی با نفس اماره به مقابله پرداخته و او را به اطاعت خود درآورد و درواقع جهاد با نفس کند.^{۱۷}

ب. دعا راه تربیتی

دعا و درخواست از خداوند افضل از هر عبادتی است چراکه حاکی از خضوع و تذلل نهایی عابد در مقابل معبود است. درواقع دعاکننده دست‌گدایی دراز کرده و مراتب نیازمندی خود را در برابر پروردگار ابراز می‌کند. حضور قلب، شناخت حد خود توسط دعاکننده و عدم مخالفت با قوانین آفرینش ازجمله شرایطی است که موجب استجاب دعا می‌شود؛ اما از سوی دیگر عدم توحید و کمبود ایمان دعاکننده سد راه اجابت می‌گردد.^{۱۸}

ت. بشارت و هشدار

از امور مهمی که توجه به آن در بحث تربیت، حائز اهمیت است یکی امید و خوش‌بینی بیش‌ازحد نسبت به خود و دیگری ناامیدی و یأس است. ثمره اولی تنبلی و حاصل دومی احساس پوچی و شکست است. مطلبی که باید موردتوجه قرار گیرد این‌که حد میانه این دو، یعنی نه امید مطلق و نه یأس مطلق از عالی‌ترین حالاتی است که می‌تواند شخص را از آفات نجات داده و به‌سوی کمال ببرد. چنان‌که بر این مهم در لسان آیات و روایات توجه شده و مثلاً از امام باقر (ع) نقل‌شده که مؤمن دو گونه نور در قلبش وجود دارد؛ یکی نور خوف و دیگری نور امید...

تبشیر و یادآوری نعمت‌هایی که خداوند به صالحان وعده داده عامل مهمی برای حرکت به‌سوی خوبی‌هاست. بر حذر داشتن و انداز از عذاب الهی نیز نقش عمده‌ای در پرهیز از اعمال زشت و بدی‌ها دارد.

بشارت و انذار همان گونه که در تربیت شخص از عوامل مهم محسوب می شود در تربیت دیگران نیز وسیله ای کارآمد به شمار می رود تا جایی که از مهم ترین ابزار کار انبیاء در مسیر دعوتشان بوده است.

نکته زیبا این که هر جا این دو عنوان در قرآن در کنار هم آمده بشارت مقدم بر انذار قرار گرفته و این به خاطر سبقت رحمت الهی بر غضب اوست. البته از جانب دیگر انذار حدود دو برابر بشارت در قرآن به کاررفته زیرا که تأثیر عمومی تر بر نفوس انسان ها برای پرهیز از زشتی ها دارد.^{۱۹}

ث. تاریخ

از مهم ترین منابع عبرت آموزی بشر از ابتدای آفرینش تاکنون تاریخ و حوادث مختلف آن بوده است که در منابع اسلامی نیز به صورت گسترده بیان شده است. بخش عظیمی از آیات قرآن ذکر مباحث تاریخی در قالب داستان و خاطره تاریخی است که باهدف پندآموزی و عبرت دهی به مخاطبان عنوان شده است.^{۲۰}

ج. خردورزی

از دیدگاه قرآن کریم کسی که فکر دارد ولی تفکر نمی کند پست تر از هر حیوان و جنبه ای خواهد شد زیرا که ارزش انسان به خردورزی اوست. تعقل و تفکر، در روایات اهل بیت جایگاه ویژه ای دارد. در روایتی از بیان مبارک امام حسین (ع) آمده است؛ ثواب یک ساعت تفکر، از یک سال عبادت بیش تر است:

«تَفَكَّرُ سَاعَةً خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ سَنَةٍ»^{۲۱}

ارزش اندیشیدن به خاطر آن است که انسان می تواند بافهم نیکو و خردورزی، سعادت آخرت و دنیای خود را تأمین کند؛ چنان که محرومیت از تعقل، شقاوت انسان را در پی خواهد داشت.^{۲۲}

ح. حق پذیری و تسلیم

از سنت های الهی این است که فیض خود را به افراد مستعد عطا می کند و به هرکسی به مقدار استعداد حق پذیری که در خود ایجاد کرده توفیق داده و لطف می کند. جهت بهره گیری از لطف الهی تنها فراگیری و شنیدن آیات ملاک نیست، حق پذیری و تسلیم بودن لازم است.^{۲۳}

خ. صبر

صبر نگهداری نفس در مواجهه با بلیات است. برخی بزرگان معتقدند صبر نگهداری نفس از شکایت، نزد مخلوق است و گرنه شکایت به حق تعالی و تضرع به درگاه او با صبر منافاتی ندارد.

صبر دارای مراتبی است، اول صبر بر مصیبت، دوم صبر بر طاعت، سوم صبر بر معصیت که قسم سوم برترین نوع صبر است. همچنین در نتایج صبر آمده که؛ موجب تربیت نفس می‌شود، کلید رسیدن به سعادت است، اراده را قوی و زبان را از شکایت باز می‌دارد.^{۲۴}

د. یاد خدا

ذکر دارای دو معنی است: یکی، تلفظ نمودن با زبان و دیگری حاضر ساختن چیزی نزد ذهن به طوری که از خاطر غایب نشود. در روایات اولیای اسلام، کلمه ذکر به هردو معنی آمده است، ولی ذکر قلب بالاتر از ذکر زبان است و می‌تواند شخص را به اطاعت واداشته و از معصیت بازدارد.

یاد خدا سبب قوت قلب انسان است و روحیه انسان را قوی می‌کند. بر اساس آنچه از روایات استنباط می‌شود ذکر قلب آن قدر عظیم است که جز خدا کسی مقدار آن را نمی‌داند.

مهم‌ترین اثر ذکر قلبی آن است که بتواند انسان را از گناه منحرف سازد و سد راه هوا و شهوات نفسانی گردد.^{۲۵}

ذ. امید

امید در قرآن و روایات، حالتی نفسانی است که فرد امیدوار را به تلاش جدی وامی‌دارد. این عامل تربیتی نقش مهمی در جنبه‌های مختلف زندگی دارد یکی از این جنبه‌ها به کمال رساندن انسان است. هدف امید در اسلام، تقویت روحیه و ایجاد انگیزه برای رسیدن به سعادت حقیقی بشر است.^{۲۶}

عوامل ضعیف کننده ایمان

أ. راحت طلبی

تأثیر راحت طلبی در زندگی انسان بسیار وسیع است و تمام جریانات زندگی انسان را شامل می شود. بسیاری از بدبختی ها و ذلت هایی که افراد و جوامع در طول تاریخ متحمل شده اند ریشه در تنبلی و راحت طلبی و فرار از رنج و زحمت داشته است.^{۲۷}

ب. حرص و طمع

حرص صفتی است نفسانی که آدمی را به جمع نمودن زائد بر آنچه احتیاج دارد و می دارد و این صفت از شعب حب دنیا و از جمله صفات مهلکه است. در طریقه معالجه این ویژگی هلاک کننده تحصیل قناعت توصیه شده است.

اما طمع عبارت است از توقع داشتن در اموال مردم و از فروع محبت دنیا است. اخبار وارده در مذمت طمع بی نهایت است و همین قدر در مذمت آن کافی است که فرد طمع کار خود را خوار و ذلیل کرده و به طمع لقمه ای نان به هر دری می زند.^{۲۸}

ت. عصبانیت و غضب

غضب در حقیقت عبارت از حرکتی است نفسانی که به واسطه ی آن جوشش در خون قلب حادث شود برای شهوت انتقام.

قوه ی غضب از نعمت های خدادادی است که به واسطه ی آن دنیا و آخرت تعمیر می شود و اگر این قوه در انسان نبود از بسیاری کمالات بازمی ماند و آنچه در مورد این قوه مورد مذمت قرار گرفته جانب افراط و تفریط است.

در علاج غضب دو راه علمی و عملی قرار داده شده است. راه علمی آن که در نتایج غضب خاموش و سرکش تفکر نماید. راه عملی آن است که معمولاً با تغییر حالت فیزیکی نفس خود را از غضب منصرف سازد، ثانیاً نفس خود را اساسی معالجه کرده و مراقب حال خود باشد.^{۲۹}

ث. عجب

آن عبارت است از این که آدمی خویش را بزرگ شمارد به جهت کمالی که در خود ببیند. خواه آن صفت در عالم حقیقت کمال باشد یا نباشد. عجب باوجود آن که از صفات خبیثه است منشأ صفات خبیثه‌ی دیگر می‌شود، چنان که یکی از اسباب کبر، عجب است. هنگامی که فرد دچار کبر و عجب می‌شود گناهان خود را فراموش کرده و سعی در ادراک آن‌ها نمی‌کند و همواره گمان می‌کند خدا او را خواهد آمرزید. شخص معجب دچار غرور می‌گردد و می‌پندارد نزد خدا منزلتی دارد و به خودستایی می‌پردازد.^{۳۰}

عجب مرضی است که از نادانی سرچشمه می‌گیرد و علاج آن علم و معرفت است. گاهی عجب به خاطر آن است که فرد خود را مجرای عمل می‌داند در اینجا شخص باید توجه کند که گرفتار جهل شده و همه‌ی امور تحت اراده خداست؛ اما گاهی فرد خود را سبب عمل دانسته و قدرتش سبب عجب او می‌شود در این حال نیز باید بداند که قدرتش عطایی از جانب خداست و از خود چیزی ندارد.

اما آفات دنیوی عجب عبارت‌اند از:

- عجب انسان را به کبر فرا می‌خواند.
- طاعات و عبادات در نظر فرد بزرگ می‌شود.
- کسی که دچار عجب شده خود را از عذاب الهی ایمن می‌داند.
- شخص معجب خود را بی‌نیاز از مشورت با دیگران می‌بیند.^{۳۱}

ج. مال و فرزند

انسان به مال و فرزند علاقه فراوان دارد و این دو غالباً در قرآن همراه یکدیگر موردتوجه قرار گرفته‌اند. از جهت اخلاقی علاقه به مال به‌طور مطلق مذموم یا ممدوح نیست. بلکه این امر تا حد زیادی به استقلال یا عدم استقلال این میل، بستگی دارد. اگر علاقه به مال یک میل غیرمستقل باشد و به‌عنوان وسیله‌ای برای تحصیل چیزهای موردنیاز انسان قلمداد شود ارزشش تابعی از ارزش آن‌ها خواهد بود.

اما اگر علاقه به مال را مستقل حساب کنیم به‌خودی‌خود نه خوب است و نه بد بلکه ارزش مثبت یا منفی آن بر انگیزه تحصیل مال، اینکه از چه راهی به‌دست‌آمده و در چه راهی صرف می‌شود بستگی دارد.^{۳۲} نکته مهم آن است که به مال و فرزند علاقه افراطی پیدا نشود.

ح. زیبا جلوه دادن بدی‌ها

یکی از راه‌های فریب شیطان، زیبا جلوه دادن بدی‌هاست. نیکو پنداشتن کارهای بد، نشانه‌ی نفوذ شیطان در افکار انسان است.^{۳۳} شیطان با تزیین امور باطل و مطابق میل و خواسته نشان دادن آنان، امور نادرست را قابل‌پذیرش می‌کند. امروزه جذابیت بسیاری باورهای بی‌اساس در برابر ایمان به خدا خودنمایی می‌کند، بدون تردید خالی از تزیین شیطان نیستند.^{۳۴}

خ. سخریه و استهزاء

گاهی افراد به منظور بی‌اعتبار کردن دیگران از عامل تمسخر بهره می‌گیرند و برای خنداندن حاضران از آبروی دیگران مایه می‌گذارند و از این راه حس خودپسندی و انتقام‌جویی خویش را اشباع می‌کنند. بدین جهت است که قرآن کریم از این عمل شدیداً نهی کرده است و آن را به‌عنوان ظلم مورد توبیخ قرار داده است. هم‌چنین در روایات اسلامی احترام به مؤمن، احترام به خداست و خداوند به کسانی که مؤمنان را بیازارد اعلان جنگ می‌دهد.

از آثار بد تمسخر در دنیا می‌توان به مواردی مانند غفلت و بی‌تفاوتی، از دست دادن احساس مسئولیت، غافل شدن از ذکر خدا، عدم حضور قلب در عبادات اشاره نمود. نتیجه اخروی غفلت و فراموشی از ذکر خدا، استهزاء مؤمنان و بی‌احترامی به آنان است، باید دانست که اگر کسی با همین حال از دنیا برود و توبه نکند زندگی سخت و طاقت‌فرسایی در انتظار اوست و در روز قیامت کور و نابینا وارد محشر شده و مشمول رحمت الهی واقع نخواهد شد.^{۳۵}

در احادیث متعدد، عواملی مانند ظلم و گناه، سبب تغییر نعمت‌های الهی به حساب آمده‌اند، چنان‌که بازگشت از گناه و انحراف و حرکت در مسیر حق، موجب سرازیر شدن انواع نعمت‌های الهی است. گناهان و ستم‌ها انسان را از لطف الهی دور می‌کند. حضرت علی (علیه‌السلام) در نامه‌ای به مالک اشتر می‌فرماید: هیچ‌چیز مانند ظلم و ستم، نعمت‌های الهی را تغییر نمی‌دهد.^{۳۶}

نکته‌ی مهم آن‌که سرنوشت انسان در گرو عملکرد خویش است و زوال نعمت‌ها از ناحیه‌ی خود ماست و گرنه سنت خدا بر استمرار نعمت‌ها می‌باشد.

نتیجه‌ای که از همه‌ی این مباحث به دست می‌آید آن است که علوم تربیتی و اخلاقی زمانی منتج به پرورش انسان‌های وارسته می‌شود که از منابع اسلامی استخراج شده باشد. از آنجا که قرآن کریم دارای لایه‌های فراوانی است می‌توان با تعمق در آیات و بهره‌گیری از احادیث معصومین به این بطن‌ها دست‌یافت و عالمان دینی

بایستی با تمسک به دو منبع لایزال قرآن و عترت جامعه‌ای مهدوی برای ظهور حضرت حجت (عج) تربیت نماید. ان شاء الله

پی‌نوشت:

۱. ر.ک. محسن قرائتی. تفسیر نور. مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن: تهران، ۱۳۸۳ ش. جلد ۴.
۲. ر.ک. ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه. دار الکتب الإسلامیة: تهران، ۱۳۷۴ ش. جلد ۷.
۳. ر.ک. محمدتقی مدرسی. تفسیر هدایت. [مترجم] عبدالمحمد آیتی. بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی: مشهد، ۱۳۷۷ ق. جلد ۴.
۴. غلامرضا سلطانی. تکامل در پرتوی اخلاق. دفتر انتشارات اسلامی حوزه علمیه قم: قم، ۱۳۷۴ ش. جلد ۲.
۵. ر.ک. آثار و برکات تقوا در قرآن. محمدحسن رحیمیان. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم: قم، ۱۳۸۵، مجله پاسدار اسلام، جلد ۲۹۳.
۶. محسن قرائتی. تفسیر نور. مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن: تهران، ۱۳۸۳ ش. جلد ۴.
۷. سوره الانفال (۸): ۲۹.
۸. ر.ک. مرتضی مطهری. مجموعه آثار استاد شهید مطهری (آشنایی با قرآن). انتشارات صدرا: تهران، ۱۳۵۸. جلد ۲۶.
۹. ر.ک. محسن قرائتی. تفسیر نور. مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن: تهران، ۱۳۸۳ ش. جلد ۴.
۱۰. ر.ک. محمدحسین باقری. فصل الخطاب؛ ویژگی امامت و رهبری. مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران. [درون خطی] ۱۳۰۳. ۱۳۹۶. www.whc.ir.
۱۱. ر.ک. علی حکیمی، محمد حکیمی و محمدرضا حکیمی. الحیاء. [مترجم] احمد آرام. دفتر نشر فرهنگ اسلامی: تهران، ۱۳۸۰ ش. جلد ۲.
۱۲. ر.ک. محمدتقی مصباح یزدی. پندهای امام صادق (علیه السلام) به رهجویان صادق. انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (قدس سره): قم، ۱۳۹۱.
۱۳. ر.ک. محسن قرائتی. تفسیر نور. مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن: تهران، ۱۳۸۳ ش. جلد ۴.
۱۴. ر.ک. غلامرضا سلطانی. تکامل در پرتوی اخلاق. دفتر انتشارات اسلامی حوزه علمیه قم: قم، ۱۳۷۴ ش. جلد ۲.
۱۵. ر.ک. یاری مظلوم در آیات و روایات: سکوت جایز نیست. محمد آصف عطایی. ۳۹۱۱، روزنامه ایران: تهران، ۱۳۸۷.

۱۶. ر.ک. سید صالح زاهدی. نقش تربیتی و اجتماعی هجرت و جهاد. تبیان. [ادرون خطی] ۱۵ ۰۶ ۱۳۹۰.
<http://article.tebyan.net/۱۷۸۷۷۸>
۱۷. ر.ک. مرتضی مطهری. مجموعه آثار استاد شهید مطهری (آزادی معنوی). انتشارات صدرا: تهران، ۱۳۵۸.
جلد ۲۳.
۱۸. ر.ک. محمدتقی فلسفی. شرح و تفسیر دعای مکارم الاخلاق. دفتر نشر فرهنگ اسلامی: تهران، ۱۳۸۵.
ش. جلد ۳.
۱۹. ر.ک. بشارت و انداز. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم: قم، دی ۱۳۷۷، پیام زن، جلد ۸۲.
۲۰. محمدرضا قائمی مقدم. عبرت و تربیت در قرآن و نهج البلاغه. پایگاه اطلاع رسانی حوزه. [ادرون خطی] ۵
۱۰ ۱۳۸۶. www.hawzah.net.
۲۱. محمد بن مسعود عیاشی. تفسیر العیاشی. المطبعة العلمية: تهران، ۱۳۸۰ ق. جلد ۲.
۲۲. ر.ک. محمد بن یعقوب کلینی. الکافی (ط - الإسلامية). دار الکتب الإسلامية: تهران، ۱۴۰۷ ق. ج ۱.
۲۳. ر.ک. محسن قرائتی. تفسیر نور. مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن: تهران، ۱۳۸۳ ش. ج ۴.
۲۴. ر.ک. روح‌الله خمینی. شرح چهل حدیث. موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره): تهران، ۱۳۷۱.
ش.
۲۵. ر.ک. محمدتقی فلسفی. شرح و تفسیر دعای مکارم الاخلاق. دفتر نشر فرهنگ اسلامی: تهران، ۱۳۸۵.
ش. جلد ۳.
۲۶. ر.ک. مجید خاری آرانی. «بررسی مفهوم امید در قرآن و روایات و نقش آن در تربیت انسان». پژوهش‌های تعلیم و تربیت اسلامی (دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان)، ۱۳۹۴.
۲۷. ر.ک. محمدتقی مصباح یزدی. اخلاق در قرآن. انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (قدس سره): قم، ۱۳۷۶ ش.
۲۸. ر.ک. احمد نراقی. معراج السعادة. هاتف: مشهد، ۱۳۸۷ ش.
۲۹. ر.ک. روح‌الله خمینی. شرح چهل حدیث. موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره): تهران، ۱۳۷۱.
ش.
۳۰. ر.ک. احمد نراقی. معراج السعادة. هاتف: مشهد، ۱۳۸۷ ش.
۳۱. ر.ک. عبدالله شبر. اخلاق. [مترجم] محمدرضا جباران. هجرت: قم، ۱۳۷۷ ش.

۳۲. ر.ک. محمدتقی مصباح یزدی. اخلاق در قرآن. انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (قدس سره): قم، ۱۳۷۶ ش.

۳۳. ر.ک. محسن قرائتی. تفسیر نور. مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن: تهران، ۱۳۸۳ ش. ج ۴.

۳۴. ر.ک. محمد قدیر دانش. «راه‌های نفوذ شیطان در جامعه». دانشنامه موضوعی قرآن. پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن. <http://www.maarefquran.org>

۳۵. ر.ک. محمدرضا مهدوی کنی. نقطه‌های آغاز در اخلاق عملی. دفتر نشر فرهنگ اسلامی: تهران، ۱۳۷۳ ش.

۳۶. ر.ک. محمد بن حسین شریف الرضی. نهج البلاغه. [مترجم] محمد دشتی. دارالبشارت: قم، ۱۳۸۸ ش. نامه ۵۳.